

İSTANBUL'DA ERMENİ FAALİYETLERİ VE ALINAN TEDBİRLER (1914-1918)

Doç. Dr. Yusuf SARINAY*

ÖZET

İstanbul'daki Ermeni faaliyetleri Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra, itilaf devletlerinin İstanbul'u işgal etmeleri üzerine yeniden canlanmıştır. Mütareke döneminde Anadolu'daki hapisanelerden serbest bırakılan ve Ermenistan'dan gelen Komiteciler işgal yönetiminin desteği ile tekrar Hınçak, Taşnak ve Ermeni Müdafaa Komitesi adları altında teşkilatlanarak İstanbul'da terör faaliyetlerini artırmışlardır. Ayrıca, İngiltere tarafından örgütlenen İstanbul polis teşkilatında aktif görevler alan Ermeni Komitecileri şehirde asayiş ve güvenliği sağlamak yerine, Türklerin can ve mal emniyetini tehdit etmişler, birçok suçsuz insanın tutuklanması ve cezalandırılmasında etkin rol oynamışlardır.

Anahtar Kelimeler: 24 Nisan, Ermeni tutuklamaları, Ermeni iddiaları, İstanbul'daki Ermeni faaliyetleri

THE ARMENIAN ACTIVITIES IN ISTANBUL AND PREVENTIVE PRECAUTIONS

ABSTRACT

After signing of the Mondros Armistice Agreement, the Armenian activities in İstanbul have been reactivated because of İstanbul occupation of the Allied Powers. In the Armistice term, the committees who came from Armenia and were set free from the Anatolia prisons, with the reorganization under the name of the Hınçak, Taşnak, and Armenian Defense Committee with the occupation management, they increased the terror activity in İstanbul. Also, Armenian Committees which have been organized and taken active duties in İstanbul Police Office by England, instead of providing of the peace and security, they have threaten of the Turkish's security of life and property, they had played an efficient role for arresting and punishment of a lot of people.

Key Words: April of 24, Armenian arresting, Armenian claims, Armenian activities in İstanbul

* Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürü

Osmanlı devletinin yüzyıllarca süren hoşgörülü yönetim anlayışı sayesinde dini, milli, sosyal ve kültürel kimliklerini yaşatıp geliştiren Ermeniler arasında milliyetçilik fikirleri, misyonerler, yabancı okullar ve büyük devletlerin desteği ile giderek güçlenmiş, kilisenin öncülüğünde bağımsızlık hareketlerine yönelmelerinde önemli bir etken olmuştur.¹ Özellikle 1877–78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonucunda imzalanan Berlin Antlaşması ile Ermeni konusu uluslararası bir mahiyet kazanmış, başta Rusya olmak üzere, bölgede emelleri olan Avrupa devletlerinin Osmanlı devletine baskı aracı olarak kullandıkları bir mesele haline gelmiştir. İşte Büyük devletlerin desteğinden cesaret alan Ermeni milliyetçileri kendilerinden önce bağımsızlık hareketlerine girişen Sırp, Yunan ve Bulgarlar gibi aynı yolu izleyerek Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan kurmak amacıyla harekete geçmişlerdir. Ancak Ermeniler, Bulgarlar, Sırp ve Yunanlılar gibi Osmanlı devletinin hiçbir yerinde çoğunluğa sahip değillerdi.² Dolayısıyla bağımsız bir Ermenistan kurmak için gerekli olan maddi unsurlar (nüfus, sınırları belli bir bölge) mevcut değildi. Bu sebeple Ermeni milliyetçileri maddi unsurlardan mahrum bir milliyetçilik akımının amaçlarını gerçekleştirmek için meşru devletlerine, yani Osmanlıya karşı mücadele metodu olarak terörü seçmişlerdir.

Ermeni milliyetçilerinin mücadele metodu olarak terörü seçmelerinin iki önemli sebebi vardır: Birincisi, bağımsız devlet kurmayı amaçladıkları bölgedeki Müslüman çoğunluğu ya katlederek, ya da göçe zorlayarak bölgede çoğunluğu sağlamak, ikincisi meydana gelen olayları batı dünyasında “Ermenilerin katliamı” olarak propaganda ederek Avrupalı devletlerin Ermeniler lehine askeri ve siyasi müdahalesini sağlamaktır.

Bu amaçla Berlin Antlaşması ile Büyük devletlerin desteğini elde eden Ermeni milliyetçileri Osmanlı sınırları içinde ve dışında ihtilalci-silahlı terörizmi mücadele metodu olarak seçen parti ve dernekler kurarak 1890 yılından itibaren silahlı eylemlerini yoğunlaştırmışlardır.³ 1890–1914 yılları

¹ Ermeni milliyetçiliğinin doğuşunda etkili olan faktörler için bkz. Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara, 1983, s. 29–53; Bayram Kodaman, “Ermeni Meselesi (Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme)”, **Yeni Türkiye**, (Ermeni Sorunu Özel Sayısı I) Sayı: 37, (Ocak-Şubat–2001) s. 200–212.

² Osmanlı devletinde Ermeni nüfusu hakkında geniş bilgi için bkz. Hikmet Özdemir ve diğerleri; **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, Türk Tarih Kurumu yay. Ankara, 2004, s. 5–52.

³ Ermeni Kuruluşları için bkz. **Ermeni Komiteleri (1891–1895)**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yayınları, Ankara, 2001; Esat Uras; **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Genişletilmiş 2. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, s. 421–457.

arasında Doğu Anadolu'dan Akdeniz'e, Orta Anadolu'dan İstanbul'a kadar uzanan bölgelerde, Ermeniler 40'tan fazla isyan çıkarmış ve terör olayı gerçekleştirmişlerdir.⁴ Bu olayları bahane eden Büyük devletler de bir taraftan Ermeniler lehine ıslahat yapılması için Osmanlı devletine baskı yaparken, diğer taraftan Ermeni milliyetçilerini isyana teşvik etmişlerdir. Büyük devletlerin Ermeniler için reformlar yapması hususunda Osmanlı hükümetine baskıları I. Dünya Savaşı öncesine kadar devam etmiştir.⁵ Sonuçta 8 Şubat 1914 tarihinde imzalanan bir antlaşma ile Doğu Anadolu vilayetlerinde Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını Osmanlı hükümeti Büyük devletlerin baskısı ile kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu antlaşma ile Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devletinin kurulmasının temelleri atılmıştır.⁶

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı devletinin İtilaf devletlerine karşı Almanya'nın yanında savaşa girmesi Ermeni milliyetçileri tarafından amaçları olan bağımsız Ermenistan'ın kurulabilmesi için büyük bir fırsat olarak görülmüştür. I. Dünya Savaşı'na kadar büyük ölçüde silahlandırılan Ermeniler, savaş başladığında Osmanlı devletine karşı savaşarak bağımsız Ermenistan'ı kurmak amacıyla başta Rusya olmak üzere İtilaf devletleri ile işbirliği içine girmişlerdir. Osmanlı Ordusunun Sarıkamış'ta Rusya'ya yenilmesi ve arkasından İngiltere ve Fransa'nın Çanakkale'ye saldırmasına paralel olarak Ermeni komitecileri savaşan Osmanlı ordularını arkadan vurmaya ve ikmal yollarını kesmek için harekete geçmişler ve silahlı isyanlara başlamışlardır.

Bu makalede; Osmanlı Devleti'nde cereyan eden Ermeni olaylarında siyasi planlamanın yapıldığı komite merkezlerinin İstanbul'da olması sebebiyle İstanbul'daki Ermeni faaliyetleri ve Osmanlı hükümetinin aldığı tedbirler ele alınacaktır.

Tehcir Öncesi İstanbul'da Ermeni Faaliyetleri

Anadolu vilayetlerinde meydana gelen Ermeni olaylarının giderek artmasında hiç kuşku yok ki İstanbul'da yaşayan Ermenilerin faaliyetlerinin

⁴ Ermeni isyanları için bkz. Azmi Süslü ve diğerleri, **Türk Tarihinde Ermeniler**, Ankara, 1995, s. 148–153; Uras, **a.g.e.**, s. 458–531; Gürün, **a.g.e.**, s. 126–176.

⁵ Geniş bilgi için bkz. Münir Süreyya Bey; **Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877–1914)**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yayınları, Ankara, 2001, Ercüment Kuran; "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu" **Yeni Türkiye**, Sayı: 37, (Ocak-Şubat-2001) s. 235–244 ve Ali Karaca, **Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838–1899)**, İstanbul 1993.

⁶ Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine uygulanamayan bu ıslahat projesi için bkz. Zekeriyâ Türkmen; "İttihat ve Terakki Hükümetinin Doğu Anadolu Islahat Müfettişliği Projesi ve Uygulamaları (1913–1914)", **Ermeni Araştırmaları**, Sayı: 9, Bahar-2003, s. 41–75.

büyük rolü olmuştur. II. Abdülhamit zamanında Ermenilerin büyük olaylar çıkardıkları İstanbul, II. Meşrutiyet döneminde daha sakin bir dönem geçirmesine rağmen Ermenilerin el altından yürüttükleri bir çok faaliyete sahne olmuştur. Özellikle Hınçak ve Taşnak komitelerine mensup olanlar, Ermeni din adamları, bazı ileri gelen bürokratlar ve gazeteciler Meşrutiyetin ikinci defa ilanından sonra buldukları müsait ortamı da değerlendirerek önce özerk bir Ermenistan, sonra da bağımsız bir Ermeni devleti kurmak için yoğun çalışmalarda bulunmuşlardır. İstanbul'daki Ermenilerin faaliyetlerini dört ana bölüm halinde incelemek gerekir.

1- Ermeni komitelerinin faaliyetleri

II. Meşrutiyetin ilanından sonra Osmanlı ülkesinde dört Ermeni siyasi partisi faaliyet göstermekteydi:

Bu partilerin önde gelenlerinden birisi Taşnaksütyun Partisi idi⁷. Krisdapor Mikaelyan ve arkadaşları, Kafkasya'da 1890'da Ermeni İhtilal Cemiyetleri Birliği'ni (Taşnaksütyun Komitesi) kurmuşlardı. 1890'da ortaya çıkan bu partinin programı, isyan yoluyla hedefe ulaşmak için ihtilâlciler gruplar yetiştirmeyi esas almaktadır. Parti bir de teşkilât talimatnamesi hazırlamış ve bununla doğu ve batı olarak iki büro kurmuştur. Doğu bürosu, Giresun, Harput, Diyarbakir hattının doğusu ile Kafkaslar, Rusya ve İran'ı; Batı bürosu ise, Giresun, Diyarbakir hattının batısı ile Balkanları, Amerika, Mısır ve diğer yabancı ülkeleri içine alıyor ve bu büroların çalışma sistemlerini düzenliyordu

Taşnaksütyun'un ilk kuruluşunda amacı, Tiflis'te bulunan Genç Ermenistan, Armenekanlar ve Hınçak gibi komiteleri birleştirmek ve Türkiye'ye geçen çetelere yardımda bulunmaktı. Taşnaksütyun'un ilk faaliyetleri, Türkiye'ye çeteler sokmak, Türk Ermenistan'ını silahlandırmak, köylülere silah kullanmasını öğretmek, çeteler oluşturmak, çetebaşları yetiştirmek, savunma örgütü kurmak ve bu hazırlıklardan sonra, Kürtleri de yanlarına alarak genel isyanlar çıkartmayı amaçlamaktaydı. Her şeyden önce hareket ve isyan ana strateji olarak kabul ediliyordu. Taşnak Partisi, kurulduğu günden itibaren bir terör örgütü olarak faaliyetlerini sürdürmüş ve amaçlarını gerçekleştirmek için hızla silahlanmıştı.⁸

⁷ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s. 442 vd.

⁸ Erdal İter, *Türkiye'de Sosyalist Ermeniler'in Silahlanma Faaliyetleri ve Milli Mücadele'de Ermeniler (1890-1923)*, Turhan Yayınevi, Ankara, 2005, s. 14-16.

Ermenilerin diğer bir önde gelen partisi de Sosyal Demokrat Hınçak Partisi idi⁹. Hınçak; çan sesi, çan, çingirak manasında olup Portakalyan ve gazetesi *Armenia* desteğinde 1887 yılında İsviçre’de *Armenia* gazetesi yazarlarından Avedis Nazarbekyan ve eşiyile birlikte Kafkasyalı bir grup öğrenci tarafından kurulmuştu. Kurucularından hiçbirinin Osmanlı Devleti’ne ayak basmadıkları bu komite, Karl Marx’ın prensipleri doğrultusunda faaliyet göstermiş ve idarecileriyle üyelerinin büyük bir kısmını Rusyalı Ermeniler teşkil etmiştir. Bu partinin programı hem milliyetçi hem de Marksist bir hüviyet taşımaktadır. Programa göre, ihtilâl yoluyla Türkiye’deki Ermeniler bağımsızlığa kavuşturulduktan sonra, ihtilâl Rusya ve İran’a teşmil edilecek oralarda da başarıya ulaşıldıktan sonra federatif bir Ermenistan kurulacaktı. Hınçakların ekonomik ve sosyal görüşleri, ne Rusya’da ne de Türkiye’de orta ve üst tabaka Ermeniler arasında hiç bir itibar görmedi. Hınçaklar çalışmalarının merkezi olarak İstanbul’u seçtiler. Bu komitenin iç tüzüğünde ihtilal eyleminin yapılış şeklinde özetle şu noktalar üzerinde duruluyordu:

“Ayaklanma için en uygun zaman vergi toplama zamanıdır. Türkleri hükümete karşı korumalı ve savunmalı, Ermeni ayaklanmasına yardım edecekler (Kürt ve Çerkezler) kendi yanımıza çekmeli, çeşitli önemli yerlere saldırılarak hükümetin nüfuzu kırılmalı, siyasî mahkumları kurtarmak için hapishanelere saldırılmalı ve hükümet memurları rehin alınmalıdır.”

Bir diğer Ermeni partisi olan Anayasal Ramgavar Partisi ise 31 Ekim 1908’de kurulmuştur. Bu partinin kuruluşunda Armenagan, Veragazmyal Hınçak, Kağaparagtsagan cemiyetlerinin bir araya gelmesi önemli rol oynamıştır. Partinin programı içerik olarak Avrupa’daki benzer anayasal-demokratik partilerin programlarından kopyalanmış ve Osmanlı ülkesinin şartlarına uydurulmuştu. Parti amaç olarak Anayasa’nın tadil edilerek demokratikleşmesini belirlemişti. Siyasi bağımsızlığın ve Osmanlı ülkesinin toprak bütünlüğünün güvencesini idari adem-i merkezîyetin yerleştirilmesinde ve vilayetlerdeki ulusal hakların genişletilmesinde görüyordu¹⁰.

Veragazmyal Hınçak Partisi’nin önemli bir bölümü Anayasal Ramgavar Partisi’nin kuruluşunda yer almışsa da kalan taraf Veragazmyal Hınçak

⁹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara 1983, s. 130-132; Esat Uras, **Tarihte Ermeniler...**, s. 431-432; Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara 1990, s. 53.

¹⁰ Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, **Ermeniler ve İttihat ve Terakki, İşbirliğinden Çatışmaya**, İstanbul 2005, s. 45, 46.

Partisi adı altında faaliyetlerini sürdürmüştür. Partinin çok az üyesi vardır. 12 Eylül 1908’de Veragazmyal Hınçak Partisi’nin İstanbul bürosu yayınladığı bildiriye; partinin II. Meşrutiyet döneminde takip edeceği faaliyet programını duyurmuştur. 1908-1915 yılları arasındaki faaliyetlerine bakıldığında bu partinin İttihat ve Terakki Partisi tarafından fazla dikkate alınmadığı anlaşılmaktadır¹¹.

İttihat ve Terakki Partisi de ülke içindeki pozisyonunu güçlendirmek için ilk dönemlerde Ermeni siyasi partileri ile işbirliği yapmaya çalışmıştır. Özellikle Taşnaksütyun ve Sosyal Demokrat Hınçak Partisiyle ilişkilerini geliştirmeye çalışan İttihatçılar, Ermeni toplumu içinde dikkate değer bir yer edinememiş olan Anayasal Ramgavar ve Veragazmyal Hınçak Partisi ile arasındaki mesafeyikorumuştur.¹²

Meşrutî düzenin kurulması Ermeni siyasi partilerinin programlarında değişiklik yapmalarına da yol açmıştı. Yeni döneme ayak uydurmuş görünen Ermeni komiteleri, ihtilalci emel ve faaliyetlerini bir tarafa bırakarak Meşrutiyet rejimine destek olmaya karar verdiklerini açıklamışlardır. 1908 Ağustos ayında, İstanbul’da Ermeni Devrimci Federasyonu ve Türk Devrimcileri arasında dayanışma gösterileri yapılmıştır. Ermeni İhtilal Federasyonu’nun (Taşnak) Rusyalı sözcüsü Aknuni yaptığı açıklamada: “Taşnakzaganların en önde gelen görevlerinden birinin de, Osmanlı Anayasa rejimini korumak, Osmanlı uluslarının birbirleriyle birleşmelerini sağlamak, İttihat ve Terakki ile işbirliği yapmaktır” demiştir¹³.

Hınçak Komitesi Başkanı Kafkasya Ermenilerinden M. Sabahgülyan, 1908 yılı Ağustos’unda Beyoğlu’nda Surp Yervartyun Kilisesinde yaptığı konuşmada “Hınçakların, artık ihtilal çalışmalarına son vererek tüm varlıklarıyla yurdun yükselmesi için çalışacaklarını” açıklamıştır¹⁴.

Bu coşku ortamının Ermeniler açısından iki nedeni vardı: Birincisi, Meşrutiyeti ilan eden İttihatçıların, Ermeni örgütleriyle geçmişten gelen

¹¹ Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, **Ermeniler ve İttihat ve Terakki**, s. 48, 49.

¹² 1908’in Temmuz-Eylül aylarında devrimci Ermeni partileri yasal siyasi örgütlere dönüştürerek, devrimci mücadele yöntemlerinden resmen vazgeçmişler, anayasal kurumların geliştirilmesi ve Ermeni vilayetlerinin siyasi özerkliği için çaba harcamışlardır. Bu partiler amaçlarının gerçekleşmesinde belli ölçüde İttihatçılarla işbirliğine bel bağlamış durumdaydılar. Bkz. Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, **Ermeniler ve İttihat ve Terakki**, s. 49.

¹³ Salahi R. Sonyel, **İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana’da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları**, Ankara 1988, s. 5; Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, **Ermeniler ve İttihat ve Terakki**, s. 49.

¹⁴ Salahi R. Sonyel, **a.g.e.**, s. 5.

dayanışması; ikincisi de, Avrupa müdahalesinden umutlarını kestikleri bir zamanda, hürriyet rejiminin onlara yeni kapılar açacağına dönük inancıtı.

Ne var ki bu coşku hali uzun sürmedi. İttihat Terakki Cemiyeti, henüz iktidarı fiilen ele almamışsa da, bütün ipler onun elindeydi. Yeni iktidar, Rumlar ve Ermenilerin beklediği ayrıcalıkları kurumsallaştırmak ve bu yolda ıslahatlar yapmak yerine, farklı bir yol izlemeye başladı. Çünkü İttihatçılar, her türlü ayrıcalığı ortadan kaldırmaya niyetliyidiler. Bunu da etnik ya da dinsel temellere dayandırmıyorlardı. Onların asıl amacı Osmanlı Devleti'nin yeniden tam egemenliğini kazanmasıydı. Bu sebeple İttihat ve Terakki çeşitli etnik ve dinî Osmanlı unsurlarının birliği anlamına gelen "İttihad-ı Anasır" politikası takip etmekteydi.

Bu dönemde Taşnak liderleri de İttihatçılara kuşkuyla yaklaşıyor ama olumlu ilişkiyi sürdürüyorlardı. Önce 31 Mart Ayaklanması, ardından da bunun bir uzantısı olan ve çok sayıda Ermeni ve Müslümanın ölümüyle sonuçlanan Adana olayları çıktı. Adana'da meydana gelen olaylar Türklerle Ermeniler arasındaki ilişkilerin pamuk ipliğine bağlı olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

İttihat ve Terakki Partisi ile Ermeniler arasındaki ilişkiler 1910 yılından itibaren bozulmaya başlamıştır. Taşnaksütyun ile İttihat ve Terakki Partisi'nin ilişkilerindeki değişim önce Taşnak basının sayfalarında başlayan İttihat ve Terakki Partisi eleştirileri ile, ardından daha önce uygulanan Rus karşıtı politikalarından uzaklaşılması ve Rus temsilcilerle ilişki kurma girişimleri ile açığa çıkmıştır.¹⁵

18 Temmuz 1912'de Taşnaksütyun Batı Bürosu'nun Osmanlı yurttaşlarına; bağımsız bir parti olarak, başka hiçbir partiye bağlı olmadıklarını açıklayan ve iktidara, güvensizliği önleme, vergileri indirme, İslamcılıktan ve Türkçülükten vazgeçme, anayasal özgürlükleri güvence altına alma çağrısı yapan bir bildiri yayımlayarak ittifaka son verildiğini duyurmasının ardın-

¹⁵ Van'daki Rus Konsolos yardımcısının 24 Kasım 1910'daki raporunda bildirdiği gibi; ..daha çok kısa bir süre önce yeni Türk hükümetiyle el ele yürümeye uğraşan Taşnaklar bile başka bir şarkı tutturdular ve Jön Türk hükümeti hakkında farklı bir tonda konuşmaya koyuldular. Kökü her Ermeni ve Türk'ün ruhunun derinliklerinde gömülü olan karşılıklı nefret yine yüzeye çıktı. Bu, Türklerin, Osmanlı Ermenilerini okşayarak, onlara sözler vererek, onları Rus düşmanı Taşnaklara, ya da daha doğrusu Rus devleti'nin düşmanına dönüştürmek için yapmış oldukları planlarda ne denli yanlış olduklarının ve erken davrandıklarının kanıtıdır. Bkz. Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, **Ermeniler ve İttihat ve Terakki**, s.66.

dan Taşnaksütyun ile İttihat ve Terakki arasındaki ilişkiler bitme noktasına gelmiştir.¹⁶

Aslında Taşnaksütyun 1911'den itibaren tedrici olarak gizliliğe dönme-ye ve doğu illerindeki karar merkezini Rostom, Antranik, Vartan, Hıraç ve Mar'dan oluşan bir savunma komitesi kurarak değiştirmeye karar vermiştir.¹⁷ Ayrıca Doğu Anadolu vilayetlerinde bulunan arşivlerini gizli olarak transfer etmiştir¹⁸.

2- Ermeni basınının faaliyetleri

İstanbul'da yayınlanan Ermenice gazeteler Anadolu'dan gelen haberlerle geniş olarak yer veriyorlardı. Ermenilerin şikayetlerinin ardı arkası ke-silmiyordu. Ermeni murahasaları, muteberanı veya sıradan bir Ermeni va-tandaş buldukları yerlerle ilgili şikâyetlerini Ermenice gazetelere gön-deriyordu¹⁹. Ermenice gazeteler Doğu Anadolu ile ilgili haberleri çok abar-tıyorlar, doğu vilayetlerinde ihtilaflardan, kıtallerden, kanlı çatışmalardan bahsediyorlar, Doğu'da asayıştan eser bulunmadığı yolunda Avrupa kamu-oyuna mesaj vermeye çalışıyorlardı.

İstanbul'da yayınlanan Ermenice gazetelerden *Aravelk* ve *Azadamard* her gün birer Türkçe baş makale yayınlamaya başlamışlardı. *Aravelk* gazete-si, Ermenilerin o bölgede her zaman tasalluta, gasb ve yağmaya, ölüm ve işkencelere hedef olduklarını, vilayetlerde emniyetsizliğin İslamlar için de-ğil Ermeniler için olduğu, Ermenilerin aklını başına toplamaları gerektiği-ni yazıyordu. Ermenice gazeteler olayları hakikat ve mahiyetinden büyük gösteriyor, olayları tedkik ederken mübalağalı ve ifrata kaçan değerlendirmelerde bulunuyorlardı²⁰.

1912 yılının sonlarına doğru Ermeni basınında İttihat ve Terakki aleyhi-ne çok şiddetli yazılar çıkmaya başlamıştır. Özellikle *Jamanak* ve *Nor Aşk-lor*'da çıkan yazılar oldukça ağır suçlamalar içeriyordu. 11 Eylül 1912 ta-rihli *Jamanak* gazetesinde “Ermeniler Kimin İçin Kırılıyor” başlıklı yazıda “İttihat, Ermeni sekencesini havi olan Anadolu vilâyetlerine bu günlerde

¹⁶ Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, **Ermeniler ve İttihat ve Terakki**, s.189.

¹⁷ **Aynı eser**, s. 189.

¹⁸ **Aynı eser**, s. 192.

¹⁹ **Takvim-i Vekayi**, No: 65, 15 Aralık 1908.

²⁰ Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. **Tanin**, No: 1099, 22 Eylül 1911.

adamlar yollamıştır. Bunların vazifesi mahalli komiteler vasıtasıyla bugünkü hükümete karşı karışıklıklar çıkarmaktır. Anadolu'da karışıklık çıkarmak Ermenileri kırdırmak demektir. Bu haberi Şeyhülislam dahi Anadolu'ya yolladığı beyannameye açıktan açığa söylüyor. Bütün bunlardan anlaşılıyor ki bu defa dahi İttihat'a kurban gideceğiz. Son mebusan seçimlerinde de korkutulan Ermeniler seçimleri düşünememiş ve siyasetten uzak durmuşlardır” deniyordu.

Nor Aşklar da İttihat ve Terakki'ye hücum etmiş, onu Ermenilere düşmanlıkla, Ermenileri tazyik etmekle, irticayla, milliyetçilikle, ittihat-ı İslamcılıkla suçlamıştır.

1913 yılının Nisan ayı içinde, Erzincan'da Kazancıyan Serkis adlı Ermeninin evinde, gizlice bomba yapılırken bomba patlamış ve bir kaç kişi ölmüş ve yaralanmıştı²¹. İstanbul'da yayınlanmakta olan Ermenice *Azadamar* gazetesi, “Daima asayıştan mahrum olduğunu hisseden bir kavmin, o kavme mensup bütün fertlerin ellerinden geldiği kadar, ellerine geçirebilecekleri bütün vasıtalarla kendi mevcudiyetlerini muhafazaya ve kendi insanlık haklarının müdafaasını sağlayacak çareleri düşünmeğe mecburiyetleri neden düşünülüyor”? diyordu ve gayet açık bir şekilde Ermenilerin silahlanmasını hoş görüyor, kendilerini müdafa amaçıyla bu tarz hareket ettiklerini ve buna da hakları olduğunu iddia ediyor ve Ermenilerin başına gelenleri oldukça abartıyordu²².

Azadamar'dan başka *Jamanak* ve *Puzantiyon* gazetelerinde de Erzincan'da bomba imal edilirken patlama olmasını savunan yazılar yer almıştı²³.

İzmir Ermeni murahhasası İnceyan Efendi'nin İzmir'de yayınlanan *Taşnik* adlı Ermenice gazeteye verdiği mülakat, bir din adamına yakışmayacak tarzda ve Rus görüşlerine uygundu. İnceyan Efendi, gayet ağır ve tahrik edici ifadeler kullanmış, Türk hükümetini suçlayan bir demeç vermiştir. Kuşkusuz onun bu küstahlığı, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan ve Rusya'ya olan güveninden kaynaklanmıştır²⁴.

²¹ BOA., *DH. SYS.* 48/118.

²² Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, Ankara 1991, c. 2, ks. 3, s. 45, 46; **Tanin**, 20 Nisan 1913.

²³ **Tanin**, No: 1576, 20 Nisan 1913.

²⁴ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, c. 2, ks. 3., s. 123, 124

3- Ermeni Patrikhanesi'nin Faaliyetleri ve Ermenilerin Yabancı Ülke Temsilcileriyle Münasebetleri

Avrupa'daki toprakların kaybedilmesi ve Balkan savaşlarıyla devletin zayıf düşmesi kimi Ermeni çevrelerinde Balkanların ardından sıranın Ermeni vilayetlerine de gelebileceğine ilişkin umut uyandırmıştı. Patrikhane ve Ermeni siyasi partileri “Düvel-i Muazzama”nın dikkatini Osmanlı Ermenilerinin üzerine çekmek için etkin faaliyete giriştiler²⁵.

Ermeni Patrikhanesi hükümet nezdinde sürekli faaliyetlerde bulunmuş, Ermenilerle meskûn vilâyetlerde yapılması gereken ıslahat ile ilgili olarak devamlı hükümeti sıkıştırmıştır. Aynı zamanda Rusya büyükelçiliğiyle yakın temas kurarak onların yönlendirmesine açık bir siyaset izlemeye başlamıştır.

İstanbul'daki Rus Büyükelçisi Giers, Rusya Dışişleri Bakanı Sazanof'a gönderdiği bir yazısında “Anadolu'da bulunan Rus konsoloslarının, Türkiye Ermenilerinin zor durumda bulduklarını gösteren raporlarında yer alan hususları, Ermeni Patriğinin Türk Hükümeti'ne iletmekte olduğunu” bildiriyordu. İstanbul Patrikhanesi ve bütün teşekküller de Rusya etrafında toplanarak ona lâzım olan her şeyi hazırlamakla meşguldüler.²⁶

Eçmiyazin Katagikosu V. Keork, Rusya'dan, Türkiye Ermenistanı'nı ve Ermenilerini himayesi altına almasını istedi.

1912 yılında Rusya'nın Ermenilerin isteklerini yerine getirmesi için önemli sebepler vardı. Türkiye'deki Ermeni sorununu canlandırmakla Çar, yalnızca kendi Ermeni uyruklarının bağlılığını yeniden kazanmakla kalmayacak, aynı zamanda Transkafkasya'daki muhtemel bir anarşi hareketine de darbe indirmiş olacaktı. Ermeniler yeniden Rusya'nın peşine takılarak, onunla birlikte hareket etmeye başlamışlardı. Ermeniler bunu yaparken, Rus kontrolü altında bağımsızlıklarına kavuşacaklarını düşünmüşler, bunun da ancak Doğu Anadolu'yu Rusların işgal etmesiyle gerçekleşebileceğine inandıklarından Ruslarla işbirliği yapmaktan çekinmemişlerdir²⁷.

Balkan Savaşı sonrası ıslahat meselesinin tekrar gündeme getirilerek zor durumda bırakılacağını anlayan Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'da is-

²⁵ Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, **Ermeniler ve İttihat ve Terakki**, s.122.

²⁶ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler...**, s. 384;

²⁷ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler...**, s. 384.

lahat yapmak için çalışmalara başlamış ve artık adem-i merkeziyet usûlünü de kabul edebileceğinin sinyallerini vermiştir.

Anadolu vilayetlerinde ıslahat meselesi gündeme geldiği zaman, Ermeni siyasi partileri büyük devletlerin önüne blok halinde çıkma zorunluluğu dolayısıyla bütün politik hesaplarını bir kenara bırakarak Ermeni reformları için tek cephe halinde hareket etmişlerdir.²⁸

Anadolu vilayetlerinde yapılacak ıslahatla ilgili tartışmalar 1914 yılında yapılan Meclis-i mebusan seçimleriyle aynı döneme denk gelmiştir.

Ermeni siyasi partileri gerek siyasi ve milli meselelerde ve gerek mebusların seçilmeleri hususunda ittifak yaparak birlikte hareket etmeye karar vermişlerdir²⁹.

Taşnaksütyun Komitesi sözcülerinden Aknuni, *Stamboul* gazetesinde yer alan bir demecinde; seçimlerin nisbi temsil üzerine yapılmasını ve Ermeni mebusların bizzat Ermeniler tarafından seçilmelerini istediklerini, İttihat ve Terakki'yi destekleyen Ermenilerin başka şekilde bir muameleye tabi tutulmaları gerektiğini, Ermeni mebuslarının seçilmesini Müslüman seçmenlerin iyi niyetine bırakmamak için Ermenilerin kendi mebuslarını kendilerinin seçmelerinin lüzumlu olduğunu, bazı Türkçe gazetelerin bu konularla ilgili şiddetli yazılar yazdığını ve haklarını meşru bir şekilde aradıklarını beyan etmiş, “eğer bu gazeteler memleketlerine hürmet etmek istiyorlarsa meseleyi heyecanla değil soğukkanlılıkla ve ciddiyetle ele almalıdırlar” demiştir.³⁰

Seçim çalışmaları esnasında Ermenilerde bir tavır değişikliği dikkat çekmiştir. Ermeniler kendilerine genel nüfus miktarı oranında Ermeni mebus verilmesini ve bu seçimlerin de Patrikhane vasıtasıyla Ermeniler tarafından yapılmasını istemek suretiyle Osmanlı hükümetiyle pazarlığa girmek istemişlerdir. Fakat bu istekleri hükümet tarafından reddedilmiştir. Ermeniler seçimlere katılmamayı koz olarak kullanmak istemişlerse de daha sonra bundan vazgeçmiş ve seçimlere katılmışlardır. Bu tavır değişikliği, Rusya ve Almanya'nın önderlik ettiği Doğu Anadolu ıslahatı konusunda

²⁸ Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, **Ermeniler ve İttihat ve Terakki**, s.130.

²⁹ **Tanin**, No:1784, 12 Aralık 1913.

³⁰ **Tanin**, No:1782, 10 Aralık 1913; Hüseyin Cahit, Aknuni'nin bu ifadelerini hukuk ve devletin mevcudiyeti açısından değerlendirerek uygulanamaz olduğunu ortaya koyuyor. Ayrıca İttihat ve Terakki ve Türk basınıyla ilgili iddialarını cevaplandırıyor. **Tanin**, No: 1783, 11 Aralık 1913.

son noktaya yaklaşılması ve Doğu Anadolu'nun iki bölgeye ayrılarak başlarına iki Avrupalı valinin atanacağını kararlaştırılması ile birlikte Avrupa'da Ermeniler lehine bir havanın oluşması, Ermenilerde bir tavır değişikliğine yol açmıştır.

Islahat görüşmeleri neticesinde, Rusya tarafından hazırlanan bir tasarı diğer devletlerin de onaylamasıyla, üzerinde bazı değişiklikler yapıldıktan sonra Osmanlı Devleti'ne sunulmuştur. Rusya Maslahatgüzarı Gulkeviç ile Sadrazam Said Halim Paşa arasında 8 Şubat 1914'te ıslahat anlaşması imzalanmıştır³¹.

1914 Ağustos'unda Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine, Osmanlı Devleti Doğu Anadolu'da fiili yönetimi ellerine alacak olan iki yabancı genel müfettişin sözleşmelerini feshetmiş ve Rusya ile yaptığı anlaşmaya uymaktan vazgeçmişti. Bu durum Ermenileri yeni arayışlara yöneltmiştir.

24 Haziran 1914'te Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nin Osmanlı top- raklarındaki III. Kongresi İstanbul'da yapıldı. Bu kongrede partinin 51 Türkiye şubesinden sadece 31'i temsil edilmişti. Gündemde Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'ne baskı siyaseti uygulamakta olan İttihat ve Terakki Partisi'ne yönelik tutum ile öz-savunmanın hangi araçlarla yapılacağı vardı. Ağustos ayı sonlarına kadar çalışmalarını sürdüren kongrede öz-savunmanın örgütlenmesi Ermeni halkının ana hedefi olarak kabul edilmiştir³².

³¹ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, c.2, ks. 3, s. 169-172; Esat Uras, **Tarihte Ermeniler...**, s. 398-401.

³² Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, **Ermeniler ve İttihat ve Terakki**, s. 132; "Taşnaksütyun Komitesi, gelişen olayları değerlendirmek ve muhtemel bir Osmanlı-Rus harbinde alacakları tavı kararlaştırmak için 8. genel kongresini Erzurum'da topladı. 2-14 Ağustos 1914'te Erzurum'da toplanan kongreye ilke içinden ve dışından çok sayıda delege katıldı. Rostom, Rupen, Agnuni, Simon Vratsiyan ve Zartaryan'ın ağırlığını koyduğu tartışmalar boyunca çatışma durumunda Ermenilerin nasıl tavır alacağı konusu görüşüldü." **Aynı eser**, s. 203; Kongrede, Osmanlı Hükümeti'ne karşı takip olunacak politika hakkında şu karar kabul olundu: İttihat ve Terakki hükümetinin, Hristiyan unsurlara ve özellikle Ermenilere karşı eskiden beri takip ettiği iktisadî, sosyal ve idarî birbirine zıt politika, baskı ve ıslahatı uygulama konusunda gösterdiği aldatıcı hareketleri göz önünde tutan Taşnaksütyun kongresi, İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefet durumunda kalmaya, onun siyasi programını eleştirmeye, kendisine ve teşkilatına karşı şiddetle mücadele girişmeye karar vermiştir. Taşnaksütyun'un 8. kongresinin toplanma tarihi ve kongreye İttihat ve Terakki delegelerinin de katılıp katılmadığı tartışmalarıyla ilgili olarak bkz. Esat Uras, **Tarihte Ermeniler...**, s. 579-580; Gürün, **Ermeni Dosyası**, s. 194-196; **Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekat-ı İhtilaliyesi İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra**, İstanbul 1332(1916) s. 144-148; Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, s. 64; Kongre çalışmaları tamamlandıktan sonra İttihat ve Terakki Partisi Heyet-i Merkeziyesi'nden Bahaeddin Şakir, Ömer Naci ve Hilmi Bey'in önderliğinde bir heyet, yanlarında Gürcü ve Azeri temsilcileriyle Erzurum'a geldi. İttihatçılar burada Taşnak liderleri Rostom, Vramyan ve Agnuni ile bir araya geldiler. Bahaeddin Şakir, Taşnaksütyun'a Kafkasya'da bir isyan çıkarılmasını İttihat ve Terakki Partisi adına resmen

Osmanlı Devleti savaşa girmeden önce Ermeni komiteleri, başta Patrikhane olmak üzere, Osmanlı Hükümeti'nin Rusya'ya karşı savaşa girmesi halinde alacakları tavrı tespit için toplantılar yapmışlardır.

Galata'daki Ermeni Büyük Merkez Okulu'nda Patrikhanece memur edilen Rahip Gapriel Cevahirciyan'ın başkanlığında Taşnaksütyun, Hınçak, Veragazmiyal Hınçak ve Ramgavar temsilcilerinden oluşan Birleşik Milli Ermeni Kongresi, Ermenilerin Osmanlı Hükümeti'ne sadık kalmaları, askeri görevlerini yapmaları ve dış tesirlere kapılmamaları şeklinde bir karara varmıştır. Taşnaksütyun reisleri de bu şekilde propagandalar yapmak suretiyle Osmanlı Hükümeti'ne güven vermek istediler. Bir taraftan da durumun alacağı şekli bekleyerek bütün kuvvetleriyle hazırlanmayı ihmal etmemişlerdir.³³

Taşnaksütyun komitesinin İstanbul merkez teşkilatı Türkiye ve Kafkas Ermenilerinin muhtemel Osmanlı-Rus harbinde takip edecekleri yolu belirlemek için geniş çaplı bir toplantı yaptı. Bu toplantıda iki görüş ortaya çıktı.

Birinci görüşü savunanlar, Türk-Rus savaşı halinde, Ruslar, Türklerin üstüne yıldırım gibi süratli, ani ve şiddetli darbeler indireceklerdir. O halde Kafkasya gönüllü alayları hazır bulunmalıdır. Bunlar, Rus ordusunun öncüleri olarak, Türk ve Kürtlerin Ermeni halka zarar vermemeleri için, Türkiye Ermenistanı'nın önemli ve askeri değeri olan noktalarını zaptetmelidirler. Ermenistan bürosu (İstanbul teşkilatı) tarafından özel savunma teşkilatı hakkında bölgelerine gizli talimat verilmelidir. Tehlike zamanında içeriye doğru ilerleyen Ermeni alaylarıyla derhal birleşmelidir diyorlardı.

İkinci görüş daha ihtiyatlıca idi. Bu görüşü savunanlar, batı cephesinde kuvvetli, büyük Rus kuvvetleri gerekli olacağından, Kafkas ordusu kumandanlığının durumundan ötürü Rusların Anadolu'da süratle ilerleyebileceklerini sanmıyorlardı. Bunlara göre, Türkiye Ermenileri için tehlike kaçınılmazdır. Bundan dolayı da savunma hazırlıkları için gerekli emirlerin

önerdi. Bu, tüm Transkafkasya halklarının toplu başkaldırı planı çerçevesinde gerçekleştirilecekti. Şakir, Azerbaycanlıların böyle bir ayaklanmaya hazır olduklarını, İttihat ve Terakki Partisi'nin şimdide Gürcü milliyetçilerle görüşmeler sürdürdüğünü ve umut verici sonuçlar olduğunu da açıkladı. Ancak Ermeniler İttihatçıların önerilerini olumsuz yanıtladılar. Taşnaksütyun'un, Osmanlı Ermenilerinin vatani görevini yerine getireceğini, ancak Kafkasya'da Rus imparatorluğuna karşı bir isyan başlatmanın söz konusu olmadığını söylediler. Arsen Avagyan, Gaidz F. Minasian, **Ermeniler ve İttihat ve Terakki**, s. 132.

³³ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler...**, s. 593.

verilmesi gerekmektedir. Bundan başka Kafkasya’da hudut dolaylarında bazı noktalara Ermeni savaşçı kuvvetleri konulmalıdır. Bu kuvvetler yerlerinde sabit kalacaklar, uygun bir durum (katliam, Türklerin yenilmesi gibi) belirlediğinde ise derhal hududu geçeceklerdir. Bu görüşe göre gönüllü teşkilatını Rus ordusuna vermek uygundur. Bu yolda hareket edildiği takdirde, Türkler Ermenilere hücum etmek için bir sebep bulamayacakları gibi Ermenilere karşı herhangi bir adım atmadan önce de hudutlara yığılmış olan ve gizli yollardan kolayca içeriye süzülüp Türk ordusunu arkadan ve yandan vurarak rahatsız edebilecek, içeride anarşi çıkaracak ve Kürt unsurunu yıldırabilecek olan bu kuvvetler sebebiyle cesur karar veremeyeceklerdir.

İkinci düşünceyi savunanlar, Türk idarecilerinin bundan haberdar edilmesini ve kendilerine, hududun öte tarafındaki Ermenilerin, içerdeki Ermenilere bir zarar verilmedikçe yerlerinden kıpırdamayacaklarının şimdiden bildirilmesini uygun görüyorlardı³⁴.

Bu karar, savaşın ilk günlerinden itibaren sadece Taşnaksütyun tarafından değil, Hınçak, Reforme Hınçak, Ramgavar komiteleri, Ermeni gönüllüleri ve çeteleri tarafından da uygulamaya konulmuştur.³⁵

Bu doğrultuda Ermeniler Osmanlı Devleti’nin siyasi ve askeri durumu hakkında casusluk yapmışlar ve Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis gibi savaş sahası olması muhtemel vilayetlerde bulunan Ermenilerin büyük bir kısmı kendi silahlarıyla silah altına alınmışlar ve firar ederek Ruslara katılmışlardır. Sınır boylarında Ermeni çeteleri saldırıya geçmişler, Erzincan ve civarındaki Ermenilerin dörtte üçü doğrudan doğruya veya İran üzerinden Rusya’ya geçmişlerdir.

Bu arada Ermeni komiteleri Osmanlı topraklarındaki şubelerine řu talimatı vermişlerdir: “Rus ordusu huduttan ilerler ve Osmanlı askerleri çekilirse, her tarafta birden eldeki vasıtalarla isyan edilecek, Osmanlı ordusu iki ateş arasında bırakılacak, binalar ve resmi daireler bombalarla uçurulacak ve yakılacaktır. Bilakis Osmanlı ordusu ilerlerse, Ermeni askerleri silahlarıyla Rusya’ya iltica edecek ve kıtalarından firarla çeteler teşekkül edeceklerdir”³⁶.

³⁴ Uras, **Tarihte Ermeniler...**, s. 593-596.

³⁵ **Ermeni Komitelerinin Amal...**, s. 96.

³⁶ **Aynı eser.**, s. 96.

Dahiliye Nazırı Talat Bey, Taşnak komitesinin tanınmış üyelerine ve özellikle Erzurum mebusu Vartkes Efendi'ye Ermenilerin isyan ve ihtilal hareketlerine yönelmeleri halinde çok şiddetli tedbirlerle karşılaşacaklarını bildirmişti.

Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'nden Başkomutanlığa yazılan yazıda, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin İtalya sefaretı aracılığıyla Eçmiyazın Katogikosluğuna casusluk yaptığının saptandığı bildiriliyordu.³⁷ Bu şekilde gelen bilgilerin artması üzerine, Başkumandan vekili Enver Paşa Ermeni Patriğini davet ederek, kendisine Türkiye'nin bu savaşta Ermeni vatandaşlarından bağlılık beklerken, silahlarıyla birlikte taşraya kaçmış olan Ermenilerin köylere saldırıp, memurları öldürdüklerinin resmi raporlardan açıkça anlaşıldığını ve bundan sonra iyi ögütlerde bulunmasını Patrik'e tavsiye etmişti. Enver Paşa, bundan başka Patrik'e pek açık bir şekilde, bu hareket genelleştiği takdirde askeri hükümetin çok sıkı tedbirler almak zorunda kalacağını da söylemiştir.³⁸

Meclis-i Mebusan reisi de, ihtilal komitelerine mensup Ermeni mebuslarla konuşmuş ve bu suretle Ermeniler kendi rüesa-yı ruhaniye, eşraf ve muteberanı vasıtasıyla ihtilalden vazgeçmeleri hususunda uyarılmış ve bunun zorunlu ve üzüntü verici sonuçlarından haberdar edilmişlerdir.

Osmanlı devleti yetkililerinin olayları önlemek amacıyla yaptıkları bu girişimlere rağmen, binlerce Ermeni gönüllü gibi, milletvekilleri Vahan Papazyan ve Karakin Pastırmacıyan Kafkasya'ya geçerek Osmanlı ordusuna karşı cephe almışlardır. Diğer taraftan Ekim 1914'te Dahiliye Nezareti Talat Paşa'ya karşı hazırlanan Hınçak lideri Sabah Gülyan'ın organize ettiği suikast girişimi tetikçilerin İstanbul'da yakalanması ile önlenmiştir.³⁹

24 Nisan 1915 Genelgesi ve Ermeni Komitecilerinin Tutuklanmaları

Nitekim bütün ikazlara rağmen; yapılan aramalarda bulunan silah, cephane ve gizli yazışmalardan Ermeni örgütlerinin topyekün bir isyan hazırlığı içinde olduklarının anlaşılması üzerine, Osmanlı Ordusu Başkumandanlığı 27 Şubat 1915 tarihinde askeri birliklere verdiği talimatla; Ermenilerde yakalanan silah, bomba ve bir takım şifre belgelerinin bir ihtilal ha-

³⁷ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi; Sayı 83, No. 1901.

³⁸ **Talat Paşanın Anıları**, Yay. Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul 1994, s. 71; **Ermeni Komitecilerinin Amal...**, s. 235-237.

³⁹ Suikast girişim için bkz. **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri**. C. III. Genelkurmay Başkanlığı yay. Ankara, 2006.

zırlığını gösterdiğini, bu sebeple ordudaki Ermeni askerlerinin silahlı hizmetlerde kullanılmaması, her yerde uyanık davranılarak gerekli tedbirlerin alınması, ancak Ermeniler içinde devlete sadakatle bağlı olanlara zarar verilmemesi emredilmiştir.⁴⁰ Osmanlı ordularının Doğu Anadolu'da Rusya karşısında yenilmesinden sonra 18 Mart 1915 tarihinde Çanakkale Savaşlarının başlaması ve İstanbul'un tehlike altına girdiği bir dönemde Ermeniler düşman saldırılarına paralel olarak eylemlerini genişletmişlerdir. Bu dönemde Zeyton, Bitlis, Muş ve Erzurum'un ardından Van isyanı patlak vermiş, Türklere yönelik katliam artmıştır.

Osmanlı hükümeti, seferberlik ilanından itibaren dokuz ay dayandıktan sonra Ermeni komitelerinin faaliyetlerini kontrol altına alarak olayları önlemek yoluna gitmiştir. Ermeni erlerin silahsızlandırılmasından sonra, Dahiliye Nezareti tarafından itimat edilmeyen ve olaylara karıştığı tespit edilen Ermeni polis ve memurların azledilmesi veya Ermeni olmayan vilayetlere gönderilmesi talimatı verilmiştir.(27.02.1915)⁴¹ Ancak alınan bu tedbirlerin sonuç vermemesi üzerine Ermenileri silahlandıran ve isyana sevk eden komiteleri kapatmak ve elebaşılarını tutuklamak yoluna gidilmiştir. Nitekim Dahiliye Nezareti 14 vilayet ile 10 mutasarrıflığa 24 Nisan 1915 tarihinde meşhur genelgeyi yayınlamıştır. Bu genelgede; Hınçak, Taşnak ve benzeri Ermeni komitelerinin kapatılması, belgelerine el konulması, liderleri ile zararlı faaliyetleri bilinen Ermenilerin tutuklanması ve bunlardan buldukları yerlerde kalmaları sakıncalı görülenlerin uygun yerlerde toplanmaları talimatı verilmiştir.⁴² Bu genelgede; üzerinde hassasiyetle durulan bir konu da Bitlis, Erzurum, Sivas, Adana ve Maraş gibi vilayetlerde Müslümanlar ile Ermeniler arasında karşılıklı çatışmaya meydan verilmesi hususunun vurgulanmasıdır. Ermenilerin her yıl dünyanın birçok ülkesinde "soykırım günü" olarak andığı 24 Nisan günü Dahiliye Nezareti'nin bu genelgesinin yayınlandığı tarihtir. 26 Nisan 1915 tarihinde Başkumandanlık aynı nitelikte bir genelgeyi Harbiye Nezareti ile Ordu komutanlıklarına göndermiş, mülki memurlar tarafından talep edilecek her türlü yardımın derhal yerine getirilmesi istenilmiştir.⁴³

Dahiliye Nezareti'nin yukarıda bahsedilen genelgesi üzerine İstanbul'da Taşnak, Hınçak ve Ramgavar örgütlerine mensup olduğu tespit edi-

⁴⁰ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Sayı: 85 (Aralık-1985) belge no: 1999, s. 23-24.

⁴¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara, 1994, s. 7.

⁴² BOA.DH.ŞFR.No. 52/96-97/98

⁴³ ATASE. BDH. Koleksiyonu Klasör No: 401, Dosya No: 1580, Fihrist No:1-2.

len komitecilerinden bir kısmı tutuklanmıştır. Zaten tutuklananların sıradan Ermeni vatandaşları değil, tamamen örgüt mensubu Ermeniler olduğu İngiliz istihbaratı tarafından da doğrulanmaktadır.⁴⁴ Nitekim Mısır'daki İngiliz Askeri Ofisi'ne Dedeoğaç'tan gelen bir bilgiye göre, 24 Nisan 1915 gecesi üç Ermeni din görevlisi ve Ermeni gazetesi Puzantion'un sahibi de aralarında olmak üzere toplam 1800 Ermeni tutuklanarak Ankara'ya gönderilmiştir. Tutuklananların 500'ünün Taşnak, 500'ünün Hınçak ve kalanların da Ramgavar partizanları olduğu belirtilmektedir.⁴⁵ Mütareke döneminde İstanbul'da bulunan İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorp'e 20 ve 21 Mayıs 1919 tarihlerinde gönderilen şifre telgraflarda 24 Nisan 1915 tarihinde tutuklanan Ermenilerin "Müttefik ordularına hizmet eden Ermeni gönüllüler veya Müslüman katliamı sorumluları" olduğu kaydedilmektedir.⁴⁶ Diğer taraftan bu sırada İstanbul'da Alman Büyükelçisi olarak görev yapan Wangenheim 30 Nisan 1915 tarihinde Alman Başbakanı'na verdiği raporda; bir çok Ermeni ev ve kilisesinde patlayıcı maddeler, bomba ve silah bulunduğunu, Ermenilerin (Padişah) V. Mehmet'in tahta çıkışının yıldönümü olan 27 Nisan 1915'te Bâb-ı Ali'ye ve bir kısım resmi binalara bombalı saldırılarda bulunacaklarını" bu sebeple; "24/25 Nisan gecesi ve ertesi günü akşamı İstanbul'daki Taşnak İhtilal Örgütü üyesi 500 kadar Ermeni'nin tutuklandığını, aralarında doktorlar, gazeteciler, din adamları, yazar ve mebusların da bulunduğu ve bu kişilerin Anadolu'ya yollandıklarını" belirtmektedir.⁴⁷ Bir Amerikan belgesinde tutuklanan Ermenilerin sayısı 100 olarak verilirken⁴⁸, Selanik'ten Fransa Dışişleri Bakanlığı'na 8 Mayıs 1915 tarihinde gönderilen bir telgrafta; İstanbul'da 2500 ileri gelen Ermeni'nin tutuklandığı, evlerinde yapılan aramalarda çok sayıda bomba ve doküman ele geçirildiği, Ermeni devrimci derneklerinin amacının İtilaf devletleriyle ilişkili olarak Enver ve Talat Paşa'yı öldürmek ve dinamitle suikastlerde bulunarak Müslüman halk arasında panik yaratmak olduğu

⁴⁴ Hikmet Özdemir ve diğerleri, **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, Türk Tarih Kurumu yay. Ankara, 2004, s. 62.

⁴⁵ UK ARCHIVES, WO 157/691/9'dan naklen. Özdemir ve diğerleri a.g.e, s. 62.

⁴⁶ UK ARCHIVES, FO 608/78,(75631), No. 869 ve 1094'den naklen. Özdemir ve diğerleri, a.g.e, s.62.

⁴⁷ Johannes Lepsius, **Deutschland und Armenien 1914-1918** Potsdam 1919. s. 59 Belge 38'den naklen. Nejat Göyünç, "Ermeni Tehciri ve Soykırım İddiaları" **Yeni Türkiye**, (Ocak-Şubat 2001), Yıl: 7, Sayı 37, s. 296-297.

⁴⁸ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1915, s. 981'den naklen Kemal Çiçek, **Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917**, Türk Tarih Kurumu yay. Ankara, 2005, s. 35.

belirtilmektedir.⁴⁹ Bir başka kaynakta ise Dahiliye Nezareti'nin 24 Nisan 1915 tarihli talimatı üzerine İstanbul'da 2345 kişinin tutuklandığını yazılmaktadır.⁵⁰ Yukarıda belirtilen kaynaklarda İstanbul'da tutuklananların sıradan Ermeniler değil, tamamen komiteci Ermeniler olduğu konusunda ortak bir görüş bulunmakla beraber, tutuklananların sayısı konusunda oldukça farklı rakamlar verilmektedir.

Osmanlı belgelerinde de; Dahiliye Nezareti'nin 24 Nisan 1915 tarihli genelgesi üzerine, İstanbul'da Taşnak, Hınçak ve Ramgavar komitelerine mensup Ermenilerin tutuklandığını görmekteyiz. 1916 yılında yayınlanan bir eserde İstanbul'da ikamet eden 77.735 Ermeni'den ihtilal hareketlerine iştirak eden 235 kişinin tutuklandığı diğerlerinin huzur ve rahat içinde iş ve güçleriyle meşgul oldukları belirtilmektedir.⁵¹ Ayrıca İstanbul'da 24 Nisan genelgesini takip eden günlerde yapılan aramalarda 19 adet mavzer, 74 adet martin, 111 adet vincester, 96 adet maniher, 78 adet gıra, 358 adet fi-lovir silahları ile 3591 adet tabanca 45.221 tabanca mermisi vb. çok sayıda silah da yakalanmıştır. Bu silahlar daha sonra Osmanlı ordusunun ihtiyacına binaen askeri silah ve mühimmat depolarına teslim edilmiştir.⁵²

Çankırı'da Zorunlu İkamete Tabi Tutulan Ermeni Komitecileri

25 Nisan 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti'nin Ankara Valiliği'ne gönderdiği şifrede; bu akşam Ankara'ya ulaşacak 164 numaralı trenle 15 polis, 2 subay, 1 komiser, 1 sivil memur ile vesaireden oluşan 75 kişilik bir kuvvet refakatinde oraya 180 kadar Ermeni komite reisi ve İstanbul'da kalması sakıncalı görülen Ermenilerin sevk olunacağı, bunlardan 60-70 kadarının Ayaş askeri deposunda tutuklu kalması, 100 kadarının da Ankara yoluyla Çankırı'ya gönderilerek zorunlu ikamete tabii tutulacağı belirtilmektedir.⁵³ Nisan sonları ve Mayıs'ın ilk haftasında belirli aralıklarla Çankırı'ya zorunlu ikamete tabii tutulanların sevk edilmesine devam edilmiştir. Nitekim Çankırı Mutasarrıflığı'nın Emniyet Genel Müdürlüğü'ne gönderdiği 30 Haziran 1915 tarihli yazıda, Çankırı'da bulunan Ermenilerin sayısı 140 kişi olarak verilmektedir.⁵⁴ Aynı yazıda; Çankırı'da bulunanların şehir-

⁴⁹ Hasan Dilan, **Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları 1914-1918**, C-II. Türk Tarih Kurumu Yay, Ankara, 2005, s. 96-97. belge No. 14.

⁵⁰ Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1983, s. 213.

⁵¹ **Ermeni Komitelerinin Amal ...**, s. 242.

⁵² BOA.DH.EUM. 2. Şb. 16/48.

⁵³ BOA,DH.ŞFR. No: 52/102.

⁵⁴ BOA.DH.EUM. 2. Şb. 7/52

de serbestçe gezebildikleri, her üçünün ve beşinin bir hanede ikamet etmek üzere dağıldıkları, hatta kasabanın yarım saatlik uzağında bulunan sayfiyelere kadar dağılmış oldukları belirtilmekte ve sadece 24 saatte bir polis merkezine gelerek imza attıkları aktarılmaktadır.⁵⁵ Çankırı'da zorunlu ikamete tabii tutulan Ermeniler içinde Dahiliye Nezareti'nden talep edilen tahsisat ⁵⁶ ile muhtaç durumda olanlara yevmiye de verildiği görülmektedir. Nitekim, Kastamonu Valiliği'nden Dahiliye Nezareti'ne yazılan 3 Haziran 1915 tarihli bir yazıda; Çankırı'da bulunan Arşak veled-i Mardiros'un yevmiye talebinde bulunduğu belirtilmekte ve diğerleri gibi ona da yevmiye verilecekse muhtaç durumda olup olmadığının araştırılması talep edilmektedir.⁵⁷ Ayrıca Arşak Diradoryan'da muhtaç durumda olduğunu beyan ederek kendisine yevmiye verilmesini talep etmektedir. ⁵⁸

İstanbul'da tutuklanarak Çankırı'ya sevk edilen ve orada zorunlu ikamete tabii tutulan Ermenilerin bizzat kendileri veya yakınları hükümete dilekçe ile müracaatta bulunarak suçsuz olduklarını beyan etmekte ve affedilmelerini talep istemektedirler.⁵⁹ Osmanlı merkezi yönetiminin verilen bu af dilekçelerini inceleyerek suçsuz bulunanları, içlerinde yabancı uyruklu olanları veya sağlığı elverişli olmayanları affettiğini görüyoruz. Nitekim Dahiliye Nezareti'nin 8 Mayıs 1915 tarihli emri ile Vahram Torkumyan, Agop Nargileciyan, Karabet Keropoyan, Zare Bardizbanyan, Pozant Keçiyanyan, Pervant Tolayan, Rafael Karagözyan ve Vartabet Komidas serbest bırakılarak tekrar İstanbul'a dönmelerine izin verilmiştir.⁶⁰ Bilindiği gibi serbest bırakılan ilk grupta yer alan Vartabet Komidas tehcir sırasında hayatını kaybeden Ermenilerden biri kabul edilerek Paris'te adına anıt dikilmiştir. Halbuki Komidas'ın Çankırı'daki zorunlu ikameti 13 gün sürmüştü, daha sonra İstanbul'da rahatsızlanarak tedavi amacıyla Viyana'ya gitmek için 30 Ağustos 1917 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne başvurmuştur. Komidas'a istediği izin verilerek Eylül 1917 tarihinde Viyana'ya gitmiştir.⁶¹ Tekrar Türkiye'ye dönmeyen Komidas yurt dışında ölmüştür.

⁵⁵ BOA.DH.EUM. 2.Şb. 7/52.

⁵⁶ BOA.DH.EUM. 2.Şb. 6/29.

⁵⁷ BOA.DH.EUM. 2.Şb. 7/62.

⁵⁸ BOA.DH.EUM. 2.Şb. 36/26.

⁵⁹ Af dilekçelerinin büyük bir kısmı doğrudan Dahiliye Nezaretine ve Emniyet Genel Müdürlüğüne gönderildiği gibi, Çankırı Mutasarrıflığına verilen af dilekçeleri de bulunmaktadır. Dilekçe örnekleri için bkz. BOA.DH.EUM. 2.Şb. 6/10, 7/22, 7/24, 7/56, 7/36, 7/38, 8/82, 9/122, 9/23, 9/46, 9/47, 9/60, 9/79, 10/4.

⁶⁰ BOA.DH.ŞFR. No: 52/255.

⁶¹ BOA.EUM. 2.Şb. No: 42/69.

Çankırı'da ikamete tabii tutulanlardan Diran Kelekyan ise ailesiyle birlikte İstanbul dışında başka bir yerde yaşamak üzere 8 Mayıs 1915 tarihinde serbest bırakılmıştır.⁶² Hayik Hocasaryan 29 Mayıs 1915 tarihinde⁶³, Agop Beğleryan ile Vartanes Papaysan da 27 Haziran 1915 tarihinde serbest bırakılmışlardır.⁶⁴ Dahiliye Nezareti'nin emriyle Serkis Cevahiryen, Kirkor Celalyan, Bağban Bardizbanyan ile birlikte toplam 14 kişi daha serbest bırakılarak 15 Temmuz 1915'de İstanbul'a dönmüşlerdir.⁶⁵ 18 Temmuzda 3 kişinin⁶⁶, 10 Ağustos 1915 tarihinde de Apik Canbaz'ın İstanbul'a dönmesine izin verilmiştir.⁶⁷ Vahan Altunyan ve Ohannes Terlemezyan'ın ise Çankırı'dan Kayseri'ye gönderildiği anlaşılmış, Dahiliye Nezareti emriyle İstanbul'a dönmeleri sağlanmıştır.⁶⁸

Çankırı'da zorunlu ikamete tabii olanlardan serbest bırakılarak İstanbul'a dönmelerine izin verilenlerin dışında; Bulgar tebaasından Bedros Manukyan, İran tebaasından Mıgırdıç İstepniyan, Rus tebaasından Leon Kigorkyan gibi Ermeniler Osmanlı devleti sınırları dışına çıkarılmak üzere serbest bırakılmışlardır.⁶⁹ Ayrıca Serkis Şahinyan, Ohannes Hanisyan, Artin Boğaysan ve Zara Mumcuyan gibi bazı Ermeniler de İstanbul'a gelmemek üzere affedilmişlerdir.⁷⁰ Affedilerek Eskişehir'e gitmesine izin verilen Taşnak Komitelerinden Serkis Kılınçyan İstanbul'a kaçmış, oradan da Alman Grupı isimli bir kişinin yardımıyla Bulgaristan'a kaçarak orada faaliyetlerine devam etmiştir.⁷¹ Çankırı'daki Ermenilerden birkaçı hapsedilmek üzere Ayaş,⁷² diğerleri de zorunlu ikamete tabii tutulmak üzere Ankara, İzmit, Bursa, Eskişehir, Kütahya gibi yerlere gönderilmiştir. Geriye kalanlar ise Dahiliye Nezareti emriyle tehcir bölgesi olan Zor'a sevk edilmiştir.

Kastamonu Valiliği 31 Ağustos 1915 tarihinde 24 Nisan ve takip eden günlerde İstanbul'da tutuklanarak Çankırı'ya zorunlu ikamete tabii tutulan Ermenilerin isimleri ve yapılan işlemler hakkında Dahiliye Nezareti'ne ay-

⁶² BOA.DH.ŞFR. No: 52/266.

⁶³ BOA.DH.ŞFR. No: 53/149

⁶⁴ BOA.DH.EUM. 2.Şb. 8/5.

⁶⁵ BOA.DH.EUM. 2.Şb. 9/10.

⁶⁶ BOA.DH.EUM. 2.Şb. 9/15.

⁶⁷ BOA.DH.ŞFR. No: 54-A/364.

⁶⁸ BOA. DH. ŞFR. No: 56/60.

⁶⁹ BOA. DH. ŞFR. No: 54-A/177; No: 57/57.

⁷⁰ BOA. DH. ŞFR. No: 55/214

⁷¹ BOA.EUM 2. Şb. No: 57/23.

⁷² Mesela Taşnak Komitesi mensubu Hacı Hayk Tiryakyan. BOA. DH. ŞFR. No: 53/273.

rıntılı bir liste göndermiştir.⁷³ Bu listede 24 Nisan – 31 Ağustos 1915 tarihleri arasında kısa veya uzun süreli olarak Çankırı'da zorunlu ikamete tabii tutulan Ermenilerin toplamı 155 kişi olarak verilmektedir. Bunlardan yukarıda belirtilen 35 kişi suçsuz bulunarak serbest bırakılmış, İstanbul'a dönmüşlerdir. İçlerinde suçlu bulunan 25 kişi Ankara ve Ayaş hapisanelerine gönderilmiş, 57 kişi de Zor bölgesine sevk edilmiştir. Yabancı uyruklu olan 7 kişinin bir kısmı sınır dışı edilmek üzere serbest bırakılmış, bir kısmı da tutuklanmıştır. Geriye kalanların ise büyük bir kısmı affedilerek İzmit, İzmir, Eskişehir, Kütahya, Bursa gibi yerlerde ikamet etmek üzere gönderilmiştir.

Ayaş'ta Tutuklu Bulunan Ermeni Komitecileri

Yukarıda da belirtildiği gibi, 24 Nisan 1915 genelgesi üzerine İstanbul'da tutuklanan Ermeni Komitecilerinin 60-70 kadarı Ayaş askeri deposuna gönderilerek tutuklanmıştır.⁷⁴ Ayaş'ta tutuklu olanların tam bir listesi bulunmamaktadır. Bununla beraber; Ayaş'ta tutuklu bulunan Kris Fenerciyan'ın Emniyet Genel Müdürü İsmail Canpolat Bey'e hitaben yazdığı 1 Mayıs 1915 tarihli af dilekçesinde Ayaş'ta 70 kişi olduklarını beyan etmektedir.⁷⁵ Ayaş'ta tutuklu olanların verdikleri af dilekçeleri, vekalet vs.den 60 civarında kişinin isimleri tespit edilebilmiştir.⁷⁶ Tehcir sonrasında İstanbul Emniyet Müdürlüğü tarafından Ermeni Komitecileri hakkında hazırlanan genel listede Ayaş'da, tutuklanmak üzere gönderilen Ermenilerden 71 kişinin ismi verilmektedir.⁷⁷ Sayılardaki bu farklılığın en önemli sebebi yargılanmak üzere başka vilayetlere gönderilenler olduğu gibi, birkaç kişinin de serbest bırakılması, daha sonra İstanbul, Çankırı ve Ankara'dan tutuklanmak üzere Ayaş'a sevk edilenlerin bulunmasıdır. Mesela 7 Mayıs 1915 tarihinde Dahiliye Nezaretince Muhasebe Müdürlüğüne yazılan bir yazıda son defa Ayaş ve Çankırı'ya gönderilecek Ermenilerin nakil masrafı olan 2897 gurusun Ankara Vilayetine havalesi istenilmektedir.⁷⁸ Nitekim; Kozan mebusu Hamparsum Boyacıyan Kayseri'ye⁷⁹ Yenikapı Ermeni Mekte-

⁷³ BOA. EUM. 2. Şube 20/73.

⁷⁴ BOA. DH. ŞFR. No: 52/102.

⁷⁵ BOA. DH. EUM. 2. Şube, 6/32.

⁷⁶ Af dilekçeleri için bkz. BOA. DH. EUM. 2. Şube 10/4; 9/29, 8/91, 8/1, 7/69, 8/3, 7/23, 7/14, 8/68, 17/26, 9/45, 7/63, 7/61, 7/47, 7/30, 15/44, 15/45, 15/34, 15/39.

⁷⁷ BOA.DH.EUM. 2. Şb. 67/31.

⁷⁸ BOA.DH:EUM:2.Şb.6/46.

⁷⁹ BOA. DH. ŞFR. NO: 52/222.

bi Müdürü Marzaros Gazaryan Develi'ye⁸⁰ Sivas mebusu A. Dağavaryan Divan-ı Harbe tevdi olunmak üzere Diyarbakır'a⁸¹, Haçik Boğusyan yargılanmak üzere Ankara'ya, Hırant Ağacanyan İstanbul'a gönderilmişlerdir.⁸² Teodor Manzikyan ve Akrik Keresteciyan Zor'a sevk edilmiş⁸³ Şahbaz Parsih tutuklu olarak Elazığ'a gönderilmiş⁸⁴ ve ABD vatandaşı olan Leon Şirinyan Osmanlı sınırları dışına çıkarılmıştır.⁸⁵ Viram Şabuh Samuelof ve Rotsüm Rostusyon önce serbest bırakılmış daha sonra haklarında tekrar tahkikat açılmıştır.⁸⁶ Hayik Tiryakyan Azadamard Gazetesi sahibi ile aynı adı taşımasından, Doktor Allahverdiyan da oğlu yerine yanlışlıkla tutuklandıkları anlaşıldığından serbest bırakılmışlardır.⁸⁷ Akrik Keresteciyan önce Zor'a sevk edilmiş, sonra serbest bırakılmıştır.⁸⁸

Ayaş'a sevk edilenlerin serbest bırakılan birkaçı istisna tamamının Taşnak ve Hınçak komitelerinin lider kadrosuna mensup olmaları sebebiyle I. Dünya Savaşı boyunca tutuklu kaldıkları anlaşılmaktadır. Nitekim, Taşnak Komitesi mensubu Dikran veled-i Serkis Bağdıkyan 9 Mart 1918 tarihinde Ayaş'ta ölmüş⁸⁹, Taşnak Komitesi propagandacısı Andon Panosyan'ın İstanbul'a dönebilmek amacıyla verdiği af dilekçesi 8 Nisan 1918 tarihinde kabul edilmiştir.⁹⁰ Karnik Madikyan ile Kirkor Hamparsumyan ve Pantuvan Parzisyen Mondros Mütarekesi'nden sonra 10 Kasım 1918 tarihinde serbest bırakılmışlardır.⁹¹ Ayaş askeri deposunda tutuklu bulunan diğer Ermenilerin ise, İtilaf devletlerinin Mondros Mütarekesi'ni müteakip Osmanlı devletini kontrol altına almalarından sonra serbest bırakıldıkları bilinmektedir.

İstanbul'daki Ermeni Komitecilerinin Toplam Sayısı

24 Nisan 1915 genelgesi üzerine İstanbul'da tutuklanarak Çankırı'ya zorunlu ikamete tabii tutulanlar 155 kişiyi, Ayaş askeri deposunda tutukla-

⁸⁰ BOA. DH. ŞFR. No: 53/65.

⁸¹ BOA. DH. ŞFR. No: 57/214.

⁸² BOA. DH. ŞFR. No: 54-A/63; BOA. DH. EUM. KLH. No: 1/39.

⁸³ BOA. DH. EUM. 2 Şube 14/52.

⁸⁴ BOA. DH. ŞFR. No: 54/5.

⁸⁵ BOA. DH. EUM. 2. Şube No: 6/47.

⁸⁶ BOA. DH. EUM. 2. Şube No: 11/2.

⁸⁷ BOA. DH. EUM. 2. Şube No: 7/7; 6/56.

⁸⁸ BOA. DH. ŞFR. No: 54-A/366.

⁸⁹ BOA. DH. EUM. 2. Şube No: 50/10.

⁹⁰ BOA. DH. EUM. 2. Şube 50/10.

⁹¹ BOA. DH. EUM. 2. Şube 65/34; BOA. DH. ŞFR. No: 93/120.

nanlar ise 80 kişiyi geçmemektedir. Dolayısıyla İstanbul'da tutuklanarak Çankırı ve Ayaş'a gönderilen Ermenilerin sayısı 235 kişiyi bulmaktadır. Bunların bir kısmı kısa süre sonra serbest bırakılmış, diğerleri ise tehcir bölgesine sürülmüş veya suçu ağır olanların tutukluluk halleri I. Dünya Savaşı boyunca devam etmiştir.

Ancak, Osmanlı hükümeti Emniyet teşkilatının İstanbul'daki Ermeni Komiteleri ve Komitecilerinin faaliyetlerini I. Dünya Savaşı başlarından itibaren yakından takip ettiği ve daha geniş bir liste hazırladığı anlaşılmaktadır. Ağustos 1916 tarihinde hazırlandığı tahmin edilen bu liste de İstanbul'daki ileri gelen Ermeni komitecilerinin isimleri, mensup oldukları örgütler, meslekleri ve örgütteki görevleri ve haklarında yapılan işlemler konusunda detaylı bir liste hazırlanmıştır. Emniyet teşkilatı tarafından tespit edilen bu listede İstanbul merkezli Ermeni komitecilerinin sayısı 610 kişidir.⁹² Bunların 356'sı Taşnaksutyun, 173'ü Hınçakyan, 72'si Ramgavar adlı Ermeni örgütlerine mensup olup, 9'u farklı komite ve Ermeni Cemaatine dahil kişilerdir.⁹³ Yukarıda belirtildiği gibi, 24 Nisan 1915 tarihli genelge üzerine önceden isim ve adresleri tespit edildiği anlaşılan 235 civarında örgüt mensubu tutuklanarak Çankırı ve Ayaş'a gönderilmiştir⁹⁴ 610 kişilik bu listede yer alan Ermeni komitecilerinin Çankırı ve Ayaş'a gönderilenler dışında kalan önemli bir kısmı yapılan aramalarda adresinde bulunamamış, bir kısmının yurt dışına kaçtığı tespit edilmiştir. Yine tutuklananlardan ihtilal tertibatı ile ilişkili görülen 53 kişi sorgulanmak veya yargılanmak üzere tutuklanarak İzmit'e gönderilmiştir. 44 kişinin yurt dışında bulunduğu tespit edilmiş, 14 kişi de Osmanlı devletine dönmek üzere yurt dışına gönderilmiştir. Geriye kalanlar başta Konya (22 kişi) olmak üzere ülkenin iç bölgelerinde zorunlu ikamete tabii tutulmuşlar ve bir kısmı da yargılanmak üzere divan-ı harbe sevk edilmişlerdir.

Sonuçta 24 Nisan 1915 genelgesi üzerine İstanbul'da ilk etapta 235 Ermeni Komite mensubunun tutuklandığı anlaşılmaktadır. Zaten Osmanlı hükümeti İtilaf devletlerine 24 Mayıs'ta verdiği cevabi notasında, İstanbul'da ikamet eden 77.735 Ermeni'den ihtilal hareketlerine iştirak eden 235 kişinin tutuklandığını, diğerlerinin huzur ve rahat içinde iş ve güçleriyle meş-

⁹² BOA. DH. EUM. 2. Şube No: 67/31.

⁹³ Y.a.g, belge.

⁹⁴ Bu liste hazırlandığı sırada Çankırı'da zorunlu ikamete tabii tutulan Ermenilerin çoğu serbest bırakıldığı için listede 66 kişi gözükmemekte olup, Ayaş'ta tutuklu bulunanların sayısı 71 kişi olarak verilmektedir.

gul oldukları belirtilmektedir.⁹⁵ Ancak tehcir döneminde de bazı Ermenilerin İstanbul dışına sürgüne gönderildiği (örneğin Osmanlı bensubu Krikor Zohrab ve Seringulian Vartkes Diyarbakır'a sürgüne gönderilmiştir.) dik-kate alınır, 24 Nisan 1915 – Ağustos 1916 tarihleri arasında İstanbul'da bulunan 290 civarında Ermeni komite mensubunun tutuklandığını ve haklarında çeşitli işlemler yapıldığını görmekteyiz.⁹⁶

Tehcir Sonrasında İstanbul'da Ermeni Faaliyetleri

Bilindiği gibi, Osmanlı Hükümeti'nin Ermeni komitelerini kapatması ve bir kısım komitecileri tutuklaması olayları önlemeye kafi gelmemiştir. Ermeni terör olaylarına ve isyanlara bağlı olarak alınan tedbirler giderek artırılmış, isyan ve düşmanla işbirliği yapılan bölgelerden başlamak üzere tehcir uygulamasına gidilmiştir. Tehcir uygulamasının kapsadığı bölgeler de olaylara bağlı olarak genişletilmiştir. Tehcir uygulamasının yaygınlaştırılmasına rağmen, yukarıda belirtildiği gibi, İstanbul Ermenileri tehcir uygulamasından muaf tutulmuşlardır.

İstanbul'da tutuklanmayan, tutuklandıktan sonra serbest bırakılan veya tespit edilemeyen bazı Ermeni komitecilerinin gizlice siyasi faaliyetlere devam ettikleri görülmektedir. Emniyet Genel Müdürlüğü; İstanbul Taşnak Komitesi'ne mensup bazı kişilerin çeşitli sebeplerle serbest bırakılması üzerine, bu kişilerin yine komite faaliyetlerine devam edecekleri şüphesiz olduğundan bunların askere dahi alınmayarak başka bölgelere gönderilmesine dair 28 Ocak 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne teklifte bulunmuştur.⁹⁷ Özellikle bir başka ülkenin tabiiyetine geçtiği için Osmanlı hükümetinin müdahale edemediği bazı Ermeniler Osmanlı devleti aleyhine casusluk dahi yapmışlardır. Bunun en çarpıcı örneğini 1913-1916 yılları arasında İstanbul'da ABD Büyükelçiliği yapan Henry Morgenthau'nun tercümanı Schmavonian ve katibi Agop S. Andonian teşkil etmektedir. Emniyet Genel Müdürlüğü'nden 13 Eylül 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne yazılan bir yazıda; İstanbul ABD Büyükelçiliği tercümanı Schmavonian ve katibi Andonian'ın Osmanlı hükümeti aleyhtarlığı ile tanınmış kişiler oldukları, her konuda haberleşmeyi Amerikan Büyükelçiliği kuryesi vasıtasıyla yaptıkları ve "Ermeni islâhatı hakkında Rusya sefarethanesiyle teati

⁹⁵ **Ermeni Komitelerinin Amal...**, s. 242.

⁹⁶ BOA.DH.EUM. 2. Şb. 67/31.

⁹⁷ BOA.DH.EUM. 2 Sb. 33/7.

olunan evrâk-ı muhaberenin aslı da yine Schmavonian delaleti ile Ermeni patrikhanesinden zuhur-u harp üzerine kaldırılarak sefârethaneye nakl ve hıfz olunduğu” belirtilmektedir. Ayrıca bu kişilerin Avrupa’da bulunan Ermeni ihtilalci örgütleri ile her türlü haberleşmeyi temin ettikleri ve Osmanlı devleti aleyhinde casusluk yaptıkları vurgulanmaktadır.⁹⁸ Yine ABD elçiliğiyle ilişki içinde olan Malhas Debbağyan isimli Ermeni, Osmanlı vatan-daşı olduğu için 6 Şubat 1917 tarihinde dahile sevkedilebilmiştir.⁹⁹ İstanbul Yenikapı Ermeni Okulu öğretmenlerinden Gazar Gazeryan ise Avusturya Konsolosluğu himayesinde faaliyet yürütmüştür.¹⁰⁰

Osmanlı Hükümeti’nin ülke içinde Ermenilerin faaliyetlerini sınırlayıcı tedbir alması üzerine, Ermeni komitecileri Bulgaristan, Romanya ve İsviçre gibi ülkelerde Türkiye’ye karşı faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır.

Eski Osmanlı Meclis-i Mebusan üyesi ve Hariciye Nazırı Gabriel Noradonkyan tedavi amacıyla gittiği İsviçre’deki Ermenileri yönetmeye başlamış, Mısır ve Fransa’ya da gidip gelen Noradonkyan Osmanlı hükümetine karşı faaliyetleri organize etmeye başlamıştır.¹⁰¹ Osmanlı Devleti’nin Bern Büyükelçiliği 8 Mayıs 1917 tarihinde; Fransız ve İngilizlerin İttihat ve Terakki Fırkası’nın ileri gelenlerine Ermeniler vasıtasıyla suikast tasarladıklarını, İsviçre’de bulunan Ermenilerin özellikle Noradonkyan ve Osefan’ın olağanüstü pahalı ve İsviçre’den çıkarılması yasak olan çok miktarda altın satın aldıklarını ve bu altınların suikast için kullanılabileceğini bildirmektedir.¹⁰²

Diğer taraftan Ermeni örgütleri Bulgaristan ve Romanya’da gönüllü Ermeni birlikleri oluşturarak Rus ordusunun yanında savaşmak üzere Kafkasya’ya gönderilmeye başlanmıştır. Osmanlı hükümeti Ermenilerin gönüllü birliklere katılmasını ve casusluk faaliyetlerini önlemek amacıyla bütün Ermenilerin Dahiliye Nezareti’nden izin almadan seyahatlerini yasaklamak zorunda kalmıştır.¹⁰³

Osmanlı hükümetinin getirdiği sınırlamalar üzerine Bükreş Taşnak Komitesi, Köstence-İstanbul arasında sefer yapan Ermeni gemi personeli vasıtasıyla Türkiye hakkında haber toplama faaliyetlerine girişmiş, bunun

⁹⁸ BOA.DH.EUM. 2 Sb. 27/36.

⁹⁹ BOA.DH.EUM. 2 Sb. 33/42.

¹⁰⁰ BOA.DH.EUM. 2 Sb. 20/17.

¹⁰¹ BOA.DH.EUM. 2 Sb. 20/49.

¹⁰² BOA.DH.EUM. 2 Sb. 37/9.

¹⁰³ BOA.DH.EUM. 2 Sb. 7/20.

üzerine Osmanlı hükümeti gemilerdeki kontrolleri artmıştır.¹⁰⁴ Hatta Osmanlı hükümeti düşman ülkelere casusluk faaliyetlerini tamamen önleyebilmek amacıyla Ermeni kayıkçıların izin almadan Marmara denizine dahi sefere çıkmalarını yasaklamıştır.¹⁰⁵

İstanbul'daki Ermeni faaliyetleri, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda yenilmesi ve Mondros Mütarekesi'ni imzalamasıyla yeniden canlanmış, özellikle İtilaf devletlerinin 13 Kasım 1918'de İstanbul'u işgal etmelerinden sonra onlarla işbirliği halinde devam etmiştir.

Ermeniler İngilizlerin de yardım ve kışkırtmalarıyla yeniden organize olmaya başlamışlar, tehcir edilen Ermenilerin bir kısmı geri dönerek faaliyetlerine kaldıkları yerden devam etmişlerdir.¹⁰⁶ Ermeni ve Rumların yaklaşan barış ve müttefik zaferleri dolayısıyla şımarıp taşkınlıklar yapmaları İstanbul'da asayişsizliklere yol açmıştır.¹⁰⁷

İngilizler, Ermeniler lehine devamlı olarak Osmanlı Devleti'ne baskı yapmışlardır. 11 Aralıkta İstanbul'daki İngiliz siyasi temsilcilerinden biri *Azadamard* gazetesi yazarlarından birine “emin olabilirsiniz ki bizler Ermenilerin ıstıraplarına bir an evvel nihayet verilmesini kalben arzu ediyoruz” demiştir.¹⁰⁸

Ermenilerin sevk ve iskânı sırasında işlendiği iddia edilen “tehcir suçları”nın tespiti ve bunların faillerinin cezalandırılması meselesini İngilizler takip etmişlerdir.

Ayrıca İngilizler İstanbul'da polis teşkilatını örgütlemek üzere bir yandan İstanbul Polis Müdüriyeti ile işbirliği yaparken diğer yandan bazı yeni şubeler ihdas etme yoluna gitmişlerdir. Bu şubelerden birisi de, iyi derecede Türkçe bilen Ermeni ve Rumların istihdam edildiği Ermeni-Rum Şubesi'dir. Bu şubeye atanan kişiler şehirde asayiş ve güvenliği sağlamak yerine, Türklerin can ve mal emniyetini tehdit etmeye başlamış, bazı evlere silah arama bahanesiyle zorla girerek birçok Türk'ü tutuklamışlardır.¹⁰⁹

¹⁰⁴ BOA.DH.EUM. 2 Sb. 72/9.

¹⁰⁵ BOA.DH.EUM. 2 Sb. 28/47.

¹⁰⁶ Ermeni ve Rum mebuslar işgalin hemen öncesinde Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında ortak hareket etmeye başlamışlardır. Bu kişiler, savaş yılları içinde İttihat ve Terakki yönetiminin başta Ermeniler olmak üzere gayrimüslim ve gayri Türk unsurlara “sistemli bir katliam” uyguladığını iddia etmekteydiler. *Sabah*, No: 10404, 4 Kasım 1918; *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, c.1, Devre: 3, İçtima Senesi: 5, s. 103.

¹⁰⁷ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul 1992, s. 32, 33.

¹⁰⁸ Tayyib Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, Ankara 1959, c.1, s. 16.

¹⁰⁹ Önder Duman, “Mütareke İstanbul'unda Ermeni Faaliyetleri”, *Ermeni Araştırmaları*, yıl: 2004-2005, sayı: 16-17, s. 157, 158.

Amiral Caltrop Ermeni Patrikhanesini ziyaret ederek Patrik vekili Mesrob Efendi ile tehcir edilen Ermeniler meselesi hakkında görüşmüştü.¹¹⁰

Patrikhanenin ve Ermeni kulübünün ortak çalışmaları sonucu, İngiliz sefarethanesinde Ermeni-Rum Şubesi tarafından sözde Ermeni katliamının faillerinin de bulunduğu listeler hazırlanmaya başlamıştır.¹¹¹

1919 yılı başından itibaren İstanbul'da Ermenistan Hükümet temsilcileri ile Kafkasya'dan gelen Ermeni komitecileri teşkilatlanmaya başlamışlardır.

Anadolu'daki pek çok hapishaneden salıverilen ve sayıları yüzleri bulan Ermeni komitecileri kısa bir süre içerisinde İstanbul'da toplanarak, bir yanda patrikhane ve İngiliz sefarethanesi diğer yanda Ermenistan'dan gelen hükümet temsilcileri ve komitecilerin yardımlarıyla teşkilatlarını kısa sürede tamamladılar. Mütareke döneminde İstanbul'da istihbarat kayıtlarına geçmiş, üç Ermeni komitesi mevcuttur. Bunlar, Hınçak Komitesi, Taşnak Komitesi ve Ermeni Müdafaa Komitesi'dir.

Ermeni komiteleri yoğun bir biçimde silahlanmaya başladılar. Silah ve cephaneler çoğunlukla deniz yoluyla İstanbul'a gönderilmekte ve Kumkapı sahilinden şehre dağıtılmaktadır. İstanbul'a getirilen silah, cephane ve patlayıcı maddeler genellikle Kumkapı ve Üsküdar'daki Ermenilere ait yetimhanelerde ve Ermeni muhacirlerinin yerleştirildiği evlerde saklanmaktaydı.

Ermeni komiteleri teşkilatlanma ve silahlanma faaliyetlerini tamamladıktan sonra İstanbul'da terör faaliyetlerine başladılar. Öncelikle hedef olarak İstanbul Polis Müdüriyeti istihbarat birimlerinde görev yapan bazı polis memurlarını seçerek birkaçını öldürmüşler, bazılarını da yaralamışlardır. Bu öldürme ve yaralama olaylarının failleri hiçbir zaman yakalanmamıştır.¹¹²

¹¹⁰ **Sabah**, No: 10488, 27 Ocak 1919; Mevcut durumdan istifade eden Ermeni Patrikhanesi de tekrar eski haklarına kavuşmak istemiş, 1916 Temmuz'unda neşrolunan patrikhane nizamnamesinin kaldırılmasını, eski patrik Zaven Efendi'nin vazifesine dönmesini, patrikhane eski meclislerinin de ibkasını talep etmeyi kararlaştırmış, bu konuları ihtiva eden bir karar yazılarak Adliye ve Mezahip Nezareti'ne sunulmuştu. **Sabah**, No: 10407, 7 Kasım 1918. Ermenilerin bu istekleri kabul edilmiş ve Ermeni Patrikhanesi imtiyazatının iade-i meriyyeti hakkındaki 6 maddelik nizamname **Takvim-i Vekayi**'de neşredilerek yürürlüğe girmiştir. **Sabah**, No: 10421, 21 Kasım 1918

¹¹¹ Duman, agm., s. 158.

¹¹² Duman, agm., s. 165-169.

Mütareke dönemindeki Ermeni faaliyetlerinde dikkat çekici nokta, İngilizlerin Ermenileri tam korumaya alması ve adeta hamileri gibi hareket etmelerinden dolayı Ermenilerin hareketlerinde görülen pervasızlıktır. Buna bağlı olarak Ermeniler birçok Türk'e ve Ermeniyeye suikast girişiminde bulunmuşlardır.

Ayrıca yine bu dönemde Ermeniler, 1915 yılında yapılan sevk ve iskan sırasında Ermenilerin ölümlerinde rolü olduklarını iddia ettikleri kişileri İngilizlerin yardımlarıyla cezalandırmak istemişler, 1919 yılı boyunca Divan-ı Harplerde süren yargılama sürecinde suçsuz yere bir çok Türk'ün cezalandırılmasında etkili olmuşlardır.¹¹³

SONUÇ

I. Dünya Savaşı'na kadar örgütlenmelerini tamamlayan ve büyük ölçüde silahlanan Ermeni Komiteleri savaş başladığında vatandaşı oldukları Osmanlı devletine karşı başta Rusya olmak üzere itilaf devletleri ile işbirliğine girmişlerdir.

Osmanlı devletindeki Ermenilerin örgütlenmesini sağlayan yurtdışı bağlantıları ile işbirliğini yürüten lider kadro ve komite merkezlerinin Başkentte olması sebebiyle Ermeni olaylarında İstanbul Ermenilerinin özel bir önemi bulunmaktadır. İstanbul'da bulunan Ermeni komiteleri, basın ve patrikhane I. Dünya Savaşı öncesi ve savaş sırasında yoğun bir siyasi faaliyete girişerek yabancı ülkelerle işbirliğini artırmışlardır.

Bu çerçevede; Osmanlı hükümeti olayları önlemek amacıyla 24 Nisan 1915 tarihinde çıkardığı bir genelge ile Ermeni komite merkezlerini kapatmış ve elebaşılarını tutuklamıştır. Belgelerle ortaya konulduğu gibi, 24 Nisan tutuklamaları sırasında herhangi bir çatışma ve ölüm olayı söz konusu olmamıştır. Ermeni olaylarında siyasi planlamanın yapıldığı komite merkezlerinin İstanbul'da olması sebebiyle büyük oranda tutuklamalar bu şehirde yapılmış, diğer vilayetlerde daha az sayıda tutuklamalar olmuştur. İstanbul'da dahi tesbit edilen 610 komitecinin yarısından fazlası (313 kişi) ya adresinde bulunamamış ya da yurt dışına kaçmıştır. Adresinde bulunamayan komitecilerin yakalanması konusunda 80 bin civarında Ermeni vatandaşının yaşadığı İstanbul'da diğerlerinin tehirden muaf tutularak rahatsız

¹¹³ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ferudun Ata, **İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları**, Ankara 2005

edilmemesi Osmanlı hükümetinin bu konudaki hassasiyetini göstermesi açısından son derece önemlidir.

24 Nisan'dan sonra ve I Dünya Savaşı boyunca İstanbul'da tutuklanmayan, tutuklandıktan sonra serbest bırakılan veya tespit edilemeyen bazı Ermeni komiteciler gizlice siyasi faaliyetlere devam etmişler, özellikle yabancı ülkelerle işbirliği içinde casusluk olaylarına yönelmişlerdir.

İstanbul'daki Ermeni faaliyetleri Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra, itilaf devletlerinin İstanbul'u işgal etmeleri üzerine yeniden canlanmıştı. Mütareke döneminde Anadolu'daki hapisanelerden serbest bırakılan ve Ermenistan'dan gelen Komiteciler işgal yönetiminin de desteği ile tekrar Hınçak, Taşnak ve Ermeni Müdafaa Komitesi adları altında teşkilatlanarak İstanbul'da terör faaliyetlerini artırmışlardır. Ayrıca, İngiltere tarafından örgütlenen İstanbul polis teşkilatında aktif görevler alan Ermeni Komitecileri şehirde asayiş ve güvenliği sağlamak yerine, Türklerin can ve mal emniyetini tehdit etmişler, birçok suçsuz insanın tutuklanması ve cezalandırılmasında etkin rol oynamışlardır.

sayfa boş